

Bidrag til Tiilst Sogns Historie.

AF AUGUST F. SCHMIDT.

Tiilst Sogn (Hasle Herred) har indenfor sit Omraade Byerne Tiilst, Geding og Brendstrup samt delvis Smaabebyggelserne Eldal og Todderup.

Sognets Jorder er som Helhed frugtbare, de bestaar af lettere Muldjorder, og der skal fra 5,0 til 5,2 ha til 1 Tønde Hartkorn her. Der er vide Udsigter fra det højtliggende, temmeligt bakkede Landskab, som i Bilbjerg (1683 nævnes Bilbjerg Eng) Øst for Tiilst By naar Sognets højeste Punkt med 84 m. Fra Nabosognet Kasted i Nordøst strækker sig den vestlige Udløber af Kasted Aas ind paa Tiilst Mark hen til Stengaarden, der har faaet sit Navn efter Aasen, der ogsaa kaldes Stenshøj. Kasted Aas er den eneste kendte Aasryg i Aarhusegnen¹⁾. Stengaardens Marker bestaar af sandmuldet Jord, hvori der spredtvis findes en Mængde Sten.

1. Oldtidsminder og Kultminder.

Paa Tiilst Sogns nuværende Omraade kendes ialt 47 Oldtidsmindesmærker²⁾, alle Gravhøje fra Bronzealderen. Af dette Antal var kun 5 tilbage i Perioden 1894—1918, da Nationalmuseet første Gang undersøgte dette Sogn. I April 1948, da Dr. Therkel Mathiasen berejste Sognet, var der slet ingen fredningsværdige Oldtidsmindesmærker tilbage her³⁾. Forbavsende

¹⁾ S. A. Andersen: Det danske Landskabs Historie (1933) 200, 203.

²⁾ Nationalmuseets Herredsbeskrivelser, Hasle Herred (utrykt). Kopi i Aarhus Museum.

³⁾ Therkel Mathiasen: Oldtidsminderne paa Aarhusegnen (Jyllandsposten 13/7 1948).

haardt er der siden Aarhundredskiftet gaaet frem mod Aarhusegnens Oldtidsminder. Størstedelen af Rydnin-gen er dog utvivlsomt foregaaet i sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede, da Jorden blev mere intensivt dyrket, og Overtroen ikke længere holdt Folk fra at rydde Højene. En Høj række løb fra Brendstrup til Tiilst, en anden fandtes Vest for Tiilst i Retning NØ—SV, en tredie med omtrent samme Retning strakte sig op gennem Sognets vestlige Del og Nord og Syd for Gedding¹⁾. Der er gjort Fund i Sognet baade fra Sten-, Bronze- og Jernalder.

Heroppe paa det høje Land Nord for Aarhusdalen har Oldtidsfolket haft deres hedenske Helligsted, hvor de dyrkede Krigsguden Tir (vestnordisk Tyr), kendt fra Myten om, hvorledes Fenrisulven bed hans Haand af, dengang han havde lagt den i Ulvens Gab til Pant paa, at Lænken var uden Svig. Tir var den gamle fælles indoeuropæiske Himmelgud, som har været meget dyrket i Oldtidens Danmark.

Det er denne Guds Navn, der indgaar i Stednavnet Tiilst's Forled (1203 skrives Navnet Tislæst, 1295: Tilst), medens Efterleddet er et gammelt Ord: læst, der betyder »Efterladenskab«²⁾.

Der har i Oldtiden sikkert været en kultisk Forbindelse mellem Tirs Helligdom (Tiilst) og Hasle nogle faa Kilometer Øst herfor. Navnet Hasle (1203 Hasløch, 1231 Hasløghæreth, 1280 Haslugherret) er en gammel Sammensætning med -høj, der i Tidens Løb er blevet afslebet. Første Led er Ordet Hassel, og Navnet er aabenbart oprindelig Betegnelse for Gravhøjen, ved hvilken Herredets ældste Ting har været holdt. I Markbogen for Tiilst Sogn 1683 findes Marknavnet Ting-Blocher og Ting-Blochers Fald. Disse Benævnelser har uden Tvivl gammel Forbindelse med Herredstingstedet mod Øst. Da det ser ud til, at Haslen var et helligt Træ i Oldtiden, er det muligt, at H. V. Clausen har Ret i sin Formodning om³⁾, at Tingpladsen i Hasle Herred netop er blevet henlagt til en

¹⁾ Se Tallene paa Kortet S. 30.

²⁾ Kr. Hald i Østjydske Hjemstavn 1938, 15. 1946, 124.

³⁾ Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1916, 168.

Høj bevokset med Hasseltræer eller Hasselbuske. Det er ikke utænkeligt, at de hellige Hasle har hørt til en Torshelligdom; Tor havde en udbredt Dyrkelse netop i Østjylland, hans Navn indgaar i Stednavnene Torsager og Torsø. Egnens hedenske Hovedhelligdom har saaledes været at finde ved Tiilst—Hasle, der har været Centralstederne for Gudsdyrkelsen i det Landomraade, som senere kom til at udgøre Hasle Herred, hvori Tiilst og Hasle er de to mest centralt beliggende Sogne.

En Parallel til Tiilst—Hasle findes Syd for Aarhusdalen i Stednavnene Tiset—Solbjerg. Tiset er ligeledes en Helligdom for Tir, og Solbjerg, et Navn, der kendes fra mange Dele af Danmark, vidner ogsaa om hedensk Gudsdyrkelse¹).

2. Marknavne.

Omkring Tirshelligdommen fremvoksede Landsbyen Tiilst, der i 1683 bestod af 14 Gaarde, af hvilke tidligere de 6 havde tilhørt Domkapitlet i Aarhus, medens 7 var Selvejrgaarde, som i Middelalderen havde svaret Afgifter til Bispem. Den fjortende Gaard opføres 1579 blandt de jordegne Gaarde, men efter dens Afgifter at dømme var den nærmest en Fæstegaard; den kan altsaa have været Kongens eller Bispens. 1683 var Tiilst Bys dyrkede Areal paa ialt 761 Tdr. Land (115,10 Tdr. Htk.), hvoraf dog de 45 Tdr. Land var en Part af den nedlagte Landsby Todderups Mark²).

1683 var Tiilst Bymark delt i tre Parter: Vestermarken, Søndermarken og Østermarken. Endvidere var der fire Udfalds-Marker. Hele Bymarken var delt i 60—70 Fald (en Hovedinddeling af Agrene). I Markbogen fra det nævnte Aar angives bl. a. Navnene paa de enkelte Vange, Fald m. v. Dette Marknavnestof er ikke alene værdifuldt ved sit sproglige Indhold, det oplyser ogsaa fortrinligt om Dyrkningsforhold o. lign. Hvor der nu er veldyrkede og drænedes Jorder, var i 1683 og senere undertiden Kær og Sige,

¹) Om Helligdomme og Stednavne se S. K. Amtofts Bog: Nordiske Gudeskikkelser i bebyggelseshistorisk Belysning (1948).

²) Poul Rasmussen i Jyske Samlinger 5 Rk. VI, 196.

sure, fugtige Jorder eller Partier begroet med Buske, Lyng og Siv, ligesom Stenenes Mængde naturligvis har været overvætted.

I Vestermark fandtes ifølge Markbogen de Navne, som nu skal anføres. Først Synder Ende Fald. Dernæst Grydhøys Fald. Gryd kan enten betyde en Sænkning i Højen, maaske fremkommet ved en indre Sammenstyrtning (jfr. Gryde) eller ogsaa er Navnet Vidnesbyrd om, at her var Grus og Sten, idet Gryd er en gammel Betegnelse netop paa disse Forekomster. — Liungebiergh oplyser os om et kuperet Terræns Lyngbevoksning, ligesom de følgende tre Navne: Stinchelbiere, Refshøj og Hald ogsaa belærer os om et Jordsmon, der ikke er fladt. Hald betyder Skraaning (jfr. hælde), medens de to andre Navne muligvis hentyder til Oldtidshøje ligesom Grydhøjsfald. I hvert Fald har man Grund til at tro, at Refshøj er et Oldtidsminde. Det er antagelig Dyrenavnet Ræv, der findes i Navnets Forled, medens Stinkelbjerg sikkert har Navn efter en stikkende og strittende Bevoksning (Tjørnekrat, Brombær el. lign.) — Efter Marknavnet Hald kommer Mødings-Fald, og dernæst Brunhøys Fald. Højen har Navn efter Bevoksningens Farve (vel Lyng). — Saa anføres Nørs Ende (efter Verdenshjørnet) og Dybkiers Blocher. Blok var et udbredt Agernavn i Egnen, det hentyder mest til korte Agre. — Dernæst kommer Tverbiere Blocher og Tangrøgels Fald. Tang anvendes i Stednavne om Odder og Bakker, der skyder sig frem i lavere Terræn. Hertil slutter sig Røgel, der betyder »langagtig Forhøjning«. Navnet Huesbjerg har i sit Forled Ordet Hus. Endelig kommer Navnet Rehøf. Re- er vel en Fejlskrivning for Reb. Da Reb blev brugt ved Opmaaling af Jorden, kunde Ordet i Sættelse faa Betydningen »Skel, Grænse« (jfr. Rebsten, »Skelsten«), og denne Tolkning kan sikkert forsvares, idet -høf (Høfd, d. v. s. Høv[e]d, smlgn. Hoved) brugtes som Betegnelse paa en »Forager«, som gik paa tværs og for Enden af andre Agre. Rehøf har da nok været et Markstykke yderst i Vestermarken, hvor det har ligget paa tværs samt gjort Skel til en anden Mark.

— Endvidere nævnes En Hafue (Have) S. for ung Chr. Nielsens Gaard. En Hafue N. for Peder Rasmussens Gaard. Et Stycke N. for Rehøf. En Høfd W. for Tuerbiergs Blocher. Søren Wæruns Blocher N. for Hald. 4 Blocher S. for Brunhøy.

Tilst Engemarchen. »Denne Udfalds Jord er beliggendes imellem Tiilst og Kasted Wester Marcher og strecher sig om ved Giedings Rugmark. Bemt. Jord hafuer tilforn werit Eng og auflit Høe deraf, og er nu af Tilst Bymend opbrudt og pløyer derpaa og kaldes som tilforn sagt er Engemarchen«.

Denne Markbogens Oplysning om Tiilst Engmark — et Navn, der eksisterer endnu — er lærerig nok at tage med, inden vi hører om denne Lokalitets gamle Navneforraad. Først nævnes i Markbogen Braabierg. Braa- har her uden Tvivl Betydningen »stejl«¹⁾. Kayes Bore er et Navn, der hentyder til gamle Dyrkningsforhold, idet Bore, lig med Baare (Flertal Baarer), var Benævnelsen paa den Ager, der i Omdriften ikke var besaaet, men laa hen i Naturlilstand. Det første Ord i denne Markbetegnelse er antagelig Personnavnet Kaie. — Abild-Holm har nok været et isoleret Areal, hvorpaa der har staaet Æbletræer, maaske vilde. Mand Røgel er et Navn, der hentyder til Lokalitets Overfladeformation; maaske denne har været langagtig som en Mandsryg. — Kaalde Røgel oplyser om kold, antagelig leragtig Jordbund. — Ebbis Agre har Navn efter en Mand Ebbe. — Ørbiergs Fald oplyser om Jordsmonnet, idet Ør- sikkert ogsaa her betyder »gruset Højning«. — Endelig anføres ved Engmarken En Høfd N. for Kaalde Røgel.

Pa Tiilst Søndermark fandtes 1683 de Navne, som vi nu skal høre om. Gyeagers Fald (maaske Gyldagers Fald). Gye- er nok det samme Ord som Gyde, en smal Vej, Gade. Benævnelsen kunde herefter hentyde til, at Faldet har været langt og smalt. Skal Navnet læses Gyldager, hvad der dog er mindre Grund til at tro, kan Forleddet betyde Gyvel. Dette Plante-

¹⁾ Jfr. Brabrand og Aarslev Sognes Historie I (1937), 16—17.

navn kendes adskillige Steder fra som Førsteled i Marknavne. — Pyel Agers Fald. Pyel betyder vel sagtens Pil. Vild Pilebevoksning var temmelig almindelig paa Fællesskabslandsbyernes Marker. — Dams-Spiel er en Betegnelse, der hentyder til en Vandsamling saa vel som til Markens Form, idet Spjæld var Benævnelser paa et langt, smalt Markstykke. — Steendz Ager Fald er et Navn, der muligvis kan hentyde til mange Sten, idet Forleddet vel maa betyde Sten, der kan være blevet udtalt [stjen(d)s] til Skriveren og ikke [sti'æns]. Lange Lyche Fald oplyser om Faldets Længde hen mellem Hegn o. lign., idet Løkke betyder »Indhegning«. — Brunehøys Fald har sagtens topografisk Forbindelse med Brunhøj i Vestermarken. — Weis Fald har vel i sit Forled Ordet Vese i Betydningen »Sump, Pyt«, hvorfor Navnet i saa Tilfælde oplyser om Lokalitetens udrænedede Tilstand. — Thaar Styldz Fald er det vist ikke let at give en tilfredsstillende Tolkning af. Navnet, der maa anses for at være forskrevet, indeholder maaske det gammeldanske Personnavn Thorth eller Navaet Torsten. Det kan ogsaa være, at et Plantenavn gemmer sig i den særegne Markbetegnelse. Eller ogsaa Ordet Tortivel i Betydningen Skarnbasse. — Bunchsholms Fald. Forleddet betyder muligvis Bunke, d. v. s. Dyng, medmindre vi her har en dialektal Udtale af Plantenavnet Blaabunke, en Græsart, Almindelig Blaatop. — Hued Spiald Fald betyder Hovedspjælds-fald. — Aadtbiergs Fald. Dette Navns Forled synes det ikke muligt at give en blot nogenlunde antagelig Tolkning af. — Ting-Blochers Fald hentyder til et gammelt midlertidigt Tingsted for Hasle Herred, som maa have været i Tiilst Sogn. Navnet Tings Blocher, som følger herefter i Markbogen, vidner om det samme. — Høfwer N. for Giæd Agre er vel en Forager eller Tværager Nord for Gedeagre (hvis det da er Dyrenavnet Ged, vi har i »Giæd Agre«).

Paa Tiilst Østermark var i 1683 disse Navne: Kattekiers Fald, indeholder Dyrenavnet Kat, uvist af hvilken Grund. — Korshøys Fald kan have Navn efter, at der paa en Oldtidshøj har været rejst et Kors.

Kors paa aaben Mark var ikke ualmindelige i den katolske Tid. Saadanne Kors var rejst til Minde om et Drab eller en anden bemærkelsesværdig Begivenhed. — Gade-Spiels Fald, Gadespjælds-fald, havde vel Forbindelse med Landsbygaden. — Leergrafs Spiels Fald har indeholdt Byens fælles Lergrav. — Digsagers Fald har stødt op til et Dige, der har dannet Skel til en anden Mark. — Lang Øxen Boels Fald (Lange Øksneboldsfald) er et Navn, der oplyser os om gammel Bolinddeling i Tiilst; Bolet, som Navnet vidner om, har, som det synes, faaet sit Navn efter Øxne (Okser), som har græsset her eller været brugt til Plovspand. — Eggie Rygels Fald. »Eggie« betyder Ægg, den skarpe Side af en Kniv. Faldet har nok været en langagtig, skarp Højning i Bymarken. — Det Fald, som kaldes Kaste Blocher har grænset op til Kasted Sogn. — Nar Rach Høys Fald har i sit Forled Verdenshjørnenavnet Nørd. Rach kan muligvis hentyde til, at Rakkere har holdt til her, eller at Byens Rakkerkule har været her i Nærheden. Snarest er der dog Grund til at tro, at Rach er et Naturnavn, der oplyser om Overflade-forhold el. lign. — Luus Ryggelse Fald. Insektnavnet Lus kendes adskillige Steder brugt som Forled i Højnavne. Der er derfor Grund til at tro, at man ogsaa i det gamle Tiilst har benyttet det anførte Insektnavn som Betegnelse paa en langagtig Højning i Østermarken. — Biltorns Agre¹⁾ har sagtens i sit Forled et Plantenavn »Bil« med samme oprindelige Betydning som Bil=Økse. Biltorn maa efter dette have været en Slaaenbuskart med store, skarpe Torne, der kunde henlede Tanken paa en Økse. — Sønder Rach Høys Fald, se Nørrerakhøjsfald. — Møding Høys Fald, Mødings Fald. Har vel topografisk Forbindelse med det tilsvarende Navn i Vestermarken. — Offuer Tofft Øye, Overtøftøje, hentyder i sit Efterled til Jordsmonnet. Der kan her have været en Lokalitet, antagelig en Sænkning, som havde Øjeform. — Neder Tofft (Øye). — Usel Karls Fald, Ussel-

¹⁾ Har nok topografisk Forbindelse med Bilbjerg, hvis Forled har samme Betydning som Biltornsagre.

karlsfald, er et Navn, der hentyder til ringe Bonitet el. lign. — Hiord Kiers Blocher oplyser om, at Kæret, hvor Byhjorden græssede, har ligget neden for nogle korte Agerblokker. — Nogle smaa Blocher for Enderne af Synder Rach Høys Fald. — Nogle Blocher udj Rach Høys Kier. — 3 Støcher for Enderne af Usel Karl. — 2de smaa Støcher ved den nordre Side af Kieret (Katte-kæret). — Leerbiørgs Fald, Lerbjergsfald. — I Tiilst Bys Jord Østen for Østermarken fandtes:

Mølbaare (Navnet Baare se S.35) har vel i sit Forled Ordet Mølle. — Røe Engs Fald, vel Rødeengsfald, Navn efter Bevoksningens Farve. — Koul Agers Fald maa nok betyde, at Agerfaldet har været op-højet, rund, konveks (se Feilbergs Ordbog: 2. kubbøl). — Dreng Spring er et Navn, der kan hentyde til, at Dreng (= Karle, Mænd) har udført Idrætslege her. Et lignende Navn kendes 1683 fra Aaby Sogn, og fra Kolt har man fra 1665 Marknavnet Legeland, utvivl-somt det Sted, hvor Landsbyens unge holdt deres Fester¹⁾. — Øster Lending betyder »det lille Stykke Land mod Øst«, idet Lending er en Diminutiv (et Formindskelsesord); Land er ved i-Omlyd blevet til Lend(ing). — Hiorde Blocher, et Areal, hvor Byens Kvæghjord græssede, eller ogsaa Jord, der var tillagt Hjorden, d. v. s. Byhyrden, i Løn. —

3. Kirkeforhold.

Paa Tirshelligdommens Plads i Hasle Herred blev, efter at Landet var blevet kristnet, en Kirke opført. Den, som nu findes her, er fra den romanske Tid (12.—13. Aarh.) og er bygget af raa og kløvet Kamp²⁾, i hvis nærmeste Omgivelser den gamle Bondeby Tiilst havde sin Beliggenhed³⁾. Tiilst Kirke ejede i Middelalderen Jorder, om hvilke Jordebogen 1315 bemærker, at de svarede til et Bol. Udsæden i Kirkens Jorder

¹⁾ Aug. F. Schmidt: Aaby Sogns Historie I (1941), 15. Poul Rasmussen i Danske Studier 1943, 152.

²⁾ Se nærmere om Kirkebygningen S. 47—53.

³⁾ Jfr. P. Lauridsen i Aarbog for dansk Kulturhistorie (1899), 137.

svarede til Udsæden i Tiilst Bolene, der var 36 Ørtug Korn. Af denne Udsæd blev 23¹/₂ Ørtug Korn saaet i Kirkens Jorder i Brendstrup, Hasle og Tiilst, medens Resten, d. v. s. ca. 12 Ørtug Korn, udgjorde Udsæden i Fjerdeparten af Todderup Mark¹).

I Middelalderen hørte Tiilst Kirke (og Sogn) til Præbendet Aarslev, der var Aarhus Domkapitels tiende Præbende. Præbende er i det katolske Retssprog Betegnelsen for den Indtægt, som henlægges til det enkelte Medlem af et Domkapitel. Aarslev-Præbendets Jordegods blev fastsat i et Brev af Biskop Ulrik fra Aar 1427. Ifølge Brevet fra 1427 hørte til Præbendet Aarslev ogsaa Tiilst Kirke. Indehaveren af dette det tiende Præbende var, foruden at være Kannik ved Domkirken, ogsaa Sognepræst i Aarslev. Som saadan oppebar han baade Kirkens og Sognekaldets Indtægter, medens han rimeligvis har holdt en Vikar til at passe Embedet. Præbendeindehaveren var, som nævnt, ogsaa Kirkepatron og Sognepræst i Tiilst og maatte følgelig, hvis han ikke selv vilde besørge Forretningerne, ogsaa holde Vikar for dette Sogn. Det Forhold, at Tiilst efter Reformationen var Anneks til Aarslev i Forbindelse med den Omstændighed, at det var Aarslev Kirke, der gav Præbendet Navn og saaledes havde Forrangen frem for Tiilst Kirke, lader os dog formode, at de 2 Sogne, forudsat at Præbendeindehaveren benyttede Vikar, har været betjent af den samme Vikar, som da har boet i Aarslev og haft Tiilst til Anneks.

Den gamle kirkelige Forbindelse mellem Tiilst og Aarslev kan maaske føres tilbage til Hedenskabets Dage, da Krigsguden Tir havde sin Helligdom i Tiilst, og Kongens Aarmand, d. v. s. Ombudsmand (egl. »Sende-bud«), boede i Aarslev, som har faaet Navn efter Kongens Aar, en Embedsmand, der ogsaa forestod den hedenske Gudsdyrkelse²). Aarmanden har antagelig

¹) Om Markforhold, Afgifter o. s. v. i Middelalderen og senere i Tiilst Sogn har Poul Rasmussen offentliggjort grundlæggende Studier i Jyske Samlinger 5 Rk. V (1942), 87, 89, 90, 99, 100, 105. Smsts. VI (1945), 178, 190—99, 210, 216, 219, 221, 222. VIII (1948), 31, 52, 57, 60, 82. Hertil henvises alle interesserede.

²) Svend Aakjær i Festskrift til Vilhelm Andersen (1934), 320 ff.

været Odinsdyrker, idet det formenes, at Navnetypen -lev kan antages at være kommet her til Landet sammen med Odin-Troen i Begyndelsen af romersk Jernalder (1.—2. Aarh. e. K.)¹⁾. Dyrkelsen af den gamle Gud Tir blev fortrængt til Fordel for Odinskulten, hvorfor Tyngdepunktet for Egnens Gudsdyrkelse sandsynligt nok er blevet flyttet fra Tirshelligdommen til Aarmandens Bopæl, til Bakkeknolden udenfor Aarmandens Gaard i den Lev-By, som fik Navn efter ham i Skovkanten ved Brabrandfjorden. Her kom hans Efterladenskab, Arvegods, til at danne Grundlaget for en videre Byudvikling.

Da nu Aarslev i religiøs Henseende i den senere Oldtid kom til at indtage Forrangen for Tiilst, har dette Forhold bevaret sig i den katolske Tid saavel som ogsaa senere i Tiden efter Reformationen. Den lutherske Præst fik sin Bopæl paa den katolske Præsts Gaard, der, tør man tro, ogsaa har været den hedske Aarmands Bolig. Her boede Aarslev-Tiilst-Præsterne fra 1536 til 1871²⁾. Tiilst var Anneks til Aarslev indtil 1873, idet Kirkefællesskabet dette Aars 12. Maj ved kongelig Resolution ophørte. Da skete der den mærkelige og vistnok enestaaende Ændring, at to Annekser, Tiilst og Kasted, blev sammenlagt til et Pastorat med Kasted som Anneks, medens de to Hovedsogne, Brabrand og Aarslev, blev et andet Pastorat med Aarslev som Anneks. Den kommunale Forbindelse mellem Tiilst og Aarslev var ophørt 1. Januar 1868. Da blev Tiilst og Kasted Sogne til een fælles Kommune³⁾.

4. Ændringer af Sognets Grænser.

Grænserne omkring Tiilst Sogn er blevet ændret mere end een Gang. Saaledes har den gamle Landsby Geding (1664 Gjeding, muligvis af et gammelt Slægts-

¹⁾ S. K. Amtoft: Nordiske Gudeskikkelser (1948), 321.

²⁾ Om Præsterne i Aarslev-Tiilst se H. Friis Petersen i Aarhus Stifts historiske Aarbøger 1948, 102—107 og Aug. F. S.: Brabrand og Aarslev Sognes Historie II (1938), 66—83, 89—91. V (1947), 174—75.

³⁾ Brabrand og Aarslev Sogne IV (1941), 16. Jfr. Kjeld Jensen i Østjydsk Hjemstavn 1948, 64.

navn Getinger, afledt af et Personnavn)¹⁾ oprindelig hørt til Faarup Sogn i Sabro Herred. Tiilst Sogns Vestgrænse har i gammel Tid været naturgivet, idet den sydvestligste Udløber af Egaa her har udgjort baade Sogne- og Herredsgrense. Den 1,4 ha store Geding Sø har ogsaa ligget i Grænseregionen; men engang efter 1646²⁾ er der sket Forandringer her i Egnen, idet Geding er blevet flyttet fra Sabro Herred til Hasle Herred; herved kom denne Landsby til at høre til Tiilst Sogn, hvis Grænse siden har haft en langagtig Bue i vestlig Retning udfor Geding Bys Jorder.

Paa Sognets Sydgrænse har ligget en Landsby Todderup, hvis Navn ca. 1300 skreves Tobbætorpmark. Forleddet i Navnet er Personnavnet Todde eller Tobbe. Tobbe er oprindelig dannet af Torbjørn, senere Torben. 1664 har vi Formen Thobdrup, der forudsætter Tobbe. Det kan ikke afgøres, om Todderup har hørt til Tiilst eller True (der var et selvstændigt Sogn til efter Reformationen). 1648 var Todderup øde Jord. Aarhus Domkapitels Jordebog fra 1648 er den ældste Kilde, der indeholder Oplysninger om de Afgifter, som svarede af Todderup, der aldrig blev nogen stor By³⁾. Poul Rasmussen har beregnet dens Bymarks Størrelse til godt og vel 100 Tønder Land⁴⁾. I det 17. Aarhundrede var Todderup forlængst nedlagt og den tidligere Bymark fordelt med Halvdelen paa Tiilsts og Halvdelen paa Trues Jorder. Ifølge Kapitlets Jordebog 1648 skulde Tiilst og True Bylav hver svare 1½ Ørtug Havre af Todderup Mark, som tilhørte Præbendet Aarslev. I Tiilst Markbog fra 1683 omtales blandt

¹⁾ Kr. Hald i Østjydske Hjemstavn 1838, 14. — Her kan passende nævnes, at Landsbynavnet Brendstrup formodentlig indeholder et Tilnavn Brænnir, egl. »den, der afbrænder noget« (P. Skautrup og S. Haugstrup Jensen i »Aarhus gennem Tiderne« I, 103. Poul Rasmussen i Jyske Samlinger 5 Rk. V, 89).

²⁾ ²⁷/₃ 1646 hørte Geding endnu til Sabro Herred; dette Aar fik Greve Valdemar Christian en Gaard i Geding, der da udtrykkelig nævnes som hørende til Herredet Sabro (se Kronens Skøder I, 1892, 544. Jfr. Henrik Larsen i Jyske Samlinger 5 Rk. II, 1935, 94).

³⁾ Henrik Pedersen: De danske Landbrug (1928), 197, forveksler Yderup med Todderup.

⁴⁾ Jyske Samlinger 5 Rk. VIII (1948), 57; jfr. smsts., 31, 52.

denne Bys Udfaldsjorder et stort Fald Jord, som kaldes Todderup Mark og havde et samlet Areal paa 45,6 Tdr. Land. Da Halvparten af Todderup Bymark efter Udsæden at dømme var paa 50 Tdr. Land, er det sandsynligt, at disse 45,6 Tdr. Land Udfaldsjord udgjorde hele Tiilst Byes Andel i den nedlagte Landsbys Jorder.

I Markbogen 1683 oplyses om Tiilst Bys Udfaldz Jord: »Er itt sær Støcke Jord, som befindes udj Synder-Wang, ligger for den Synder Ende af Synder-Wang, som alle Byemænd hafuer fæstet af Assessor Hendrich Mattheus udj Kiøbenhafn, huor af Byemændene endhuer hafuer sin Part effter deris Gaardes Storlighed. . . . Tielst Byes Udfaldz Jord, som ligger paa Tielst March. Samme Jord hafuer tilforn ligget til Fædrift, menn er nu af Tielst Byemænd brudt og bruges til Pløye Jord. Samme Jord ligger i mellem Tijlst, Hasle og Brøndstrup Bye-Marcher . . . Tielst Byes Udfaldz Jord kaldis Pløye-Jord«. Om Marknavnene paa Tiilst Udfaldsjord nævner Markbogen 1683 følgende: Thobdrups March. Hyerne Blocher, antagelig: Hjørneblokker. Ofuer Eldals Fald. Neder Eldals Fald. I Nutiden findes Dele af Eldal i Brabrand Sogn. Bebyggelsen Eldal bestaar (i begge Sogne) af nogle Gaarde og Huse. »Eldal« er en længere Sænkning i Landskabet, hvorigennem Viborglandevejen går. Forleddet i Navnet er Trænavnet El. — Markbogen har endvidere under Tobdrup Mark: Høs Blocher. Høs er muligvis en Fejlskrivning for Hør, eller ogsaa hentyder Navneforleddet til Jordsmonnets Overfladeform, idet Høs kan betyde »tyk Kind«. Det kunde da tænkes, at Høsblokker har været et Areal med en Bakkehøjning el. lign. — Raahøys Bloch, som derefter nævnes i Markbogen, kan i sit Forled have Betydningen »Dyng, Bunke, Høj«, oldn. hroki, hrokr. Eller Raa i Betydningen »Grænsepæl«, der passer godt med Beliggenheden i Sognets Udkant. I True Østervang nævnes 1683 Raahøys Wang. Dette Navn har sikkert topografisk Forbindelse med Raahøjsblok paa Todderup Mark. Endnu kendes Navnet Raahøj tæt Nord for Eldal, ligesom en Gaard i Egnen, men i Brabrand

Sogn, hedder Raahøjgaard. — Fulle Sangs Fald, Fuld Sangs Fald, kan næppe betyde andet end Fuglsangsfald. — 1 Støche Jord ligger mit i Heeden, kaldis Staan Jord. »Staanjord« var uden Tvivl Betegnelsen paa et Sted, hvortil Kvæget af Byhyrden blev drevet om Middagen. Kreaturerne blev drevet hen o æ Staaend (Stand). — 3 Støche for Neder Eldals Fald.

Disse var Navnene 1683 paa Tiilst Udfaldsjord (Todderup Mark). —

Todderups Beliggenhed mellem Tiilst og True var Aarsag til, at Byens Mark blev saa nogenlunde ligedelt mellem de to nævnte Byer før 1683, antagelig da True Sogn engang efter Reformationen 1536 blev nedlagt. Delingen af Todderup Jorder mellem de to Byer har sit Sidestykke i Delingen af Landsbyen Rætebøls Jorder mellem Aarslev og Lyngby Sogne. Fænomenet nedlagte Udflytterbyer er særdeles velkendt fra Sognene omkring Aarhus. Foruden Todderup og Rætebøl kan nævnes Holmstrup i Brabrand Sogn, Ugheezbøl i Aarslev Sogn, og fra Viby Sogn (eventuelt Holme) nævner Aarhusbogen (fra Tiden mellem 1312 og 1321) Wiuælhthorp, Loppæthorp og Aggisthorp, som nu alle er forsvundet¹⁾.

I Nutiden er der paa den gamle Todderup Mark en ikke ringe Bebyggelse, der findes paa begge Sider af Viborg Landevejen, som paa en Strækning udgør Sogneskel mellem Tiilst og Brabrand Sogne. I sidstnævnte Sogn findes nu Bebyggelsen »Todderup Huse«. Adskillige Ejendomme i True Marks Norddel har Matrikelnumrene: »True—Todderup«, f. Eks. Nr. 7 c. Tiilst Teglværk, der ligger paa gammel Todderup Grund i Brabrand Sogn, har ogsaa Jord paa Nordsiden af Landevejen i Tiilst Sogn. Ingen kan i Nutiden nøjagtigt afgøre Grænserne for Todderupjorden.

¹⁾ Det bør dog nævnes, at paa Rætebøls Jorder er efter 1908 fremslået en Landsby, der i 1947 optog det gamle Navn Rætebøl som fremtidig Betegnelse. Holmstrup genopstod efter 1928 som en ligeledes spredtliggende Landsby. 1931 begyndte man her at benytte det gamle Landsbynavn.

Ikke alene i Todderupregionen har Tiilst Sogn haft Forskydninger i sit Jordtilliggende. Det samme synes ogsaa at have været Tilfældet med Egnen ved Eldal, hvori Landsbyen Holmstrup fandtes i Middelalderen. Byen omtales første Gang 1294 under Navnet Holmstorp. Hvornaar Landsbyen Holmstrup maatte vige for Gaarden Holmstrupgaard oplyser Kilderne intet om. Den vigtigste Betingelse herfor, en enkelt Mands eller Institutions Besiddelse af hele Landsbyen eller det meste af den, var i det mindste til Stede fra Slutningen af det 13. Aarhundrede eller Begyndelsen af det 14. Aarhundrede. I Aarhusbogen, *Scriptores VI*, 459, oplyses det, at Holmstrup, som nu udgør Nordøsthjørnet af Brabrand Sogn, Aar 1321 hørte til Tiilst Sogn, hvortil Holmstrup iøvrigt ogsaa har ret nær topografisk Tilknytning. Hvornaar og hvorledes Holmstrup er kommet til Brabrand vides ikke endnu; maaske er det sket ved Reformationen 1536. Snarere hænger denne Sognegrænseflytning dog sammen med andre Grænseforandringer vedrørende Tiilst, Brabrand, Lyngby og Aarslev Sogne, rimeligvis forårsagede ved Nedlægningen af True Sogn. True Kirke nævnes 1524 og 1661. Efter sidstnævnte Aar hører man ikke mere til den, men den har dog været husket i den stedlige Tradition og Sagnoverlevering til vor Tid¹⁾.

Hvad Besiddelsesforholdene i Holmstrup angaar, saa meddeler Aarhusbogen²⁾, at Aarhuskannikernes Bord (o: Kannikernes Fællesgods) paa Bisp Ebbes Tid fik Tiilst Kirke med Tilliggender, deriblandt i »Holmstorpmarks Enge paa to Steder til 2 Læs Hø«. Da Ebbe var Biskop i Aarhus 1215—24, ved vi altsaa, at to Engestykker til 2 Læs Hø i Holmstrup Mark hørte til Tiilst Kirke og engang i Tiden mellem 1215 og 1224 kom med til Aarhuskannikernes Bord. Det har sikkert kun været en forsvindende Del af Holmstrup Enge, der hørte til Tiilst Kirke³⁾, som ejedes af Præbendet Aars-

¹⁾ Se Brabrand og Aarslev Sognes Historie II (1938), 43—47.

²⁾ *Scriptores VI*, 428.

³⁾ I det 17. Aarh. maatte Tiilst Kirke betale en Afgift: Kirkelam til Kronen (Kronens Skøder II, 81), der havde Kaldsretten til denne Kirke (Kronens Skøder II, 587).

lev, indtil Kapitlet i Aarhus blev nedlagt o. 1661. Indtil dette Aar ejedes hele Holmstrup ogsaa af Domkapitlet, hvorefter Gabriel Marselis overtog »Holmstrup Enemærke«. Ved middelalderlige eller senere Mageskifter kom Borgmestre og Raadmænd i Aarhus til at eje noget af Holmstrupgaards Jord, et Forhold, der ikke ganske er ophørt endnu, idet der i Brabrand Engmark, der i gammel Tid har hørt til Holmstrupgaard, findes lidt Areal, som stadig hører til Aarhus Købstad¹⁾.

De to Engstykker, som vi hører om allerede i Middelalderen i Bisp Ebbes Tid, er uden Tvivl det Omraade, der nu benævnes Brabrand Engmark, hvor der findes flere Gaarde og Huse, byggede efter o. 1845²⁾. I Brabrand Markbog 1683 benævnes Omraadet Engmarch, hvorpaa der fandtes flere Marknavne³⁾. Engmarken har uden Tvivl i Tidens Løb haft samme Sognetilhørsforhold som Holmstrup.

Som man vil forstaa af det foran meddelte, er der sket Forandringer i Tiilst Sogns Arealstørrelse i Tidernes Løb. Aarsagen hertil maa bl. a. søges i en Sogne-nedlæggelse og to Landsby-nedlæggelser og saa i den Kendsgerning, at Tiilst Sogn ligger omtrent midt i Hasle Herred, omgivet af Sogne, hvis Grænseskel ikke har været — eller er — stærkt markerede ved Naturhindringer (Søer, Vandløb, Skove o. s. fr.), hvorfor det har været let her og der i Tiilsts Omegn at foretage Ændringer i Sogneskellet.

Tiilst Sogns Areal var i 1859 og 1879: 2427 Tdr. Land. 1896 angives det til 2411 Tdr. Ld. Nu er det paa 1344 ha.

1683 var der ialt 26 Gaarde i Sognet. Dette Tal er øget stærkt siden. Efter Udskiftningen, antagelig i 1782, samme Aar som Hovedsognet Aarslevs Udskiftning, har Udparcellering stedse fundet Sted ogsaa her, ligesom Befolkningstallet stadig er gaaet i Vejret (1769: 317. 1850: 499. 1930: 982). 1859 var der i Tiilst Sogn

¹⁾ Se Brabrand og Aarslev Sognes Historie V (1947), 45, 73.

²⁾ Smsts. V, 44 ff.

³⁾ Smsts. I (1937), 27 f. Jfr. smsts. II (1938), 10—22.

41 Gaarde og 30 Huse; deraf var de 11 Gaarde og 3 Huse opført udenfor Landsbyerne. 1879 var der i Sognet 49 Gaarde og 48 Huse, deraf var de 10 Huse bygget udenfor Byerne. 1896: 41 Gaarde, 59 Huse med Jord og 12 jordløse Huse. 1921: 190 Gaarde og Huse. Udflytning og Udstykning ophører ikke, saa efterhaanden vil Tiilst Sogns Landskab blive helt præget af den spredte Bebyggelse, der er kendetegnende ikke mindst for østjydske Egne.